

Dinî Agnostisizm Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on Religious Agnosticism

• Mehmet Akif ALTUNIŞIK^a

^aAmasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Amasya, Türkiye

Received: 29.12.2022

Received in revised form: 25.01.2023

Accepted: 26.01.2023

Available online: 10.03.2023

Correspondence:

Mehmet Akif ALTUNIŞIK
Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Amasya, Türkiye
mehmetakif72@hotmail.com

ÖZ Bu çalışmada, insanı ve evreni aşan Tanrı bilinebilir mi, bilinirse ne kadar ve nasıl bilinebilir, bilmeden de inanılabilir mi, Tanrı hakkında konuşulabilir mi, konuşulabilirse nasıl bir dil ile konuşulabilir gibi temel sorular ile ilgilenen Dinî agnostisizmin ne olduğu, gerekçeleri, kabul edilebilir olup olmadığı ya da hangi alanlarda ikna edici, hangi alanlarda da eleştiriye açık olduğu açıklanıp değerlendirilmektedir. Agnostisizm, Tanrı'nın var olup olmadığının bilinemeyeceğini iddia ederek O'nun varlığı ya da yokluğuna inanmayı askıya alır. Dinî agnostisizm ise Tanrı'yı bilmenin insanın bilgi sınırlarını aştığını ancak bu durumun O'na inanmaya engel olmadığını iddia eder. Dinî agnostisizmin söz konusu iddiasını ve onunla yakın bağlantılı olan negatif teolojinin Tanrı hakkında yegâne konuşma yolu olarak öne sürdüğü olumsuz dilin Tanrı'ya inanma ve O'nu tanımada ne kadar başarılı olup olamayacağını tartışmayı amaçlamaktayız. Dinî agnostisizm, Tanrı'yı bilmeme ile O'na inanmayı telif etmeye çalıştığı için olumlu görülebilir ancak nasıl bir varlık olduğu bilinmeyen ya da hakkında konuşulamayan bir Tanrı inancı savunusu birçok açıdan sorunludur. Zira Tanrı'nın aşkın, başka, mutlak, sınırsız vs. olması ve duyu dünyasındaki herhangi bir şey gibi bilinmemesi ya da kavranamaması Tanrı'nın bilinemeyeceği ya da O'nun hakkında sadece olumsuz bir dil kullanılacağı anlamına gelmemelidir. En azından rasyonel çıkarım, tecrübe, his vs. gibi yollar ile O'nun hakkında az da olsa bir şeyler bilmek mümkün hatta zorunludur. Yoksa hakkında hiçbir şey bilinmeyen bir şeye yani belirsizliğe ya da boşluğa inanma gibi bir duruma düşülebilir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi; Tanrı; dinî agnostisizm; negatif teoloji; bilgi ve iman

ABSTRACT In this study, religious agnosticism addressing basic questions such as whether it is possible to know God who transcends the humankind and universe, and if so, to what extent and how God can be known, whether it is possible to believe without knowing, or whether one can talk about God and, if so, through what kind of language was explained and evaluated along with the questions asking what grounds religious agnosticism has, whether it is acceptable, or in which areas it is convincing and in which areas it is open to criticism. Agnosticism suspends belief in God's existence or non-existence, claiming that it is not known whether God exists or not. Religious agnosticism, suggests that knowing God exceeds the limits of human knowledge but this does not prevent one from believing God. We aim to discuss the aforementioned claim of religious agnosticism and whether and to what extent the apophatic language that is introduced as the only way to talk about God by the negative theology, which is closely associated with religious agnosticism, can be successful in believing and knowing God. Religious agnosticism may be regarded as a positive approach due to the fact that it tries to reconcile 'not knowing God' with 'believing God'; however, it is problematic in many aspects to support the faith in a God whose kind of existence is unknowable or inexpressible for as much as the fact that God is transcendent, distinct, infinite, etc., and cannot be known or comprehended as any other thing in the world of senses should not mean that God cannot be known or only an apophatic language is to be used for God. It is possible, even imperative to know some things about God, even if just a hint, leastways through the means such as rational inferences, experiences, senses, etc. Otherwise, one may end up believing in obscurity, which is something not recognized at all, or in a void.

EXTENDED ABSTRACT

Agnosticism suspends believing in the existence or nonexistence of God by claiming that it is not possible to know whether God exists or not. Religious agnosticism, on the other hand, claims that knowing God exceeds the limits of human knowledge but this does not prevent one from believing in God. In this study, the aforementioned claim of religious agnosticism and to what extent the apophatic language that is introduced as the only way to talk about God by the negative theology, which is closely associated with religious agnosticism, can be successful in believing and knowing God. Regardless of the fact that the agnostics abstain from forming a view on acknowledging or rejecting the existence of God for God cannot be known, religious agnosticism can be regarded as a search for an intermediary formula in that it suggests that the fact that God transcends the human comprehension does not constitute an impediment for believing in God. Religious agnosticism asserts believing in the existence of God by bracketing knowing God. Religious agnosticism corresponds with classical agnosticism in terms of supporting the fact that God is unknowable and differentiates from it by the belief that a God, which is supposed to be believed, exists although being unknowable. Religious agnostics attempt to justify the unknowability of God by propounding justifications such as God being an absolute and infinite existence beyond human knowledge and comprehension, the inability of knowing or proving God through evidence, and the impossibility of defining God. Negative theology, on the other hand, suggests that apophatic language can be adopted while talking about God since it considers that God cannot be defined and, therefore, cannot be known. It is understood that its main concern is preserving the difference between God and the created ones. It can be expressed that negative theology is a type of religious agnosticism or an approach similar to it.

Religious agnosticism and negative theology are open to criticism in many aspects for as much as the fact that God is transcendent, distinct, infinite, etc., and cannot be known or comprehended as any other thing in the world of senses should not mean that God cannot be known or only an apophatic language is to be used for God. It is possible, even imperative to know some things about God, even if just a hint, leastways through the means such as rational inferences, experiences, senses, etc. Otherwise, one may end up believing in obscurity, which is something not recognized at all, or in a void. Nevertheless, religious agnostics, and particularly the supporters of negative theology do not have an objective such as supporting or strengthening the unknowability of God. It is understood that they regard the apophatic language as an opportunity since they believe that the human mind is limited and colloquial language does not allow knowing God and talking about God through a contingent language. However, the apophatic language has the potential of leading to agnosticism, although to a certain degree. Consequently, in order not to end up in such a situation, the thought of being able to have at least a body of information about both the existence and attributes of God and the conception of being able to talk about God through multiple types of language such as analogical, symbolic, contingent, exonerating, etc. seems more reasonable.

Tanrı'nın varlığı ve O'na inanıp inanmama meselesinin çoğunlukla O'nun bilinip bilinmemesi üzerinden tartışıldığı görülmektedir. Ontolojik, kozmolojik, teleolojik vb. delilleri referans alanlar O'nun varlığına dair bilginin imkânından söz ederken bazıları da bu delillerin Tanrı'nın varlığı hakkında yeterli bilgi vermediğini iddia ederler. Başka bir ifadeyle "Tanrı var mıdır?" sorusuna, genellikle, O'nun varlığı hakkında bilgi sahibi olduğumuzu öne süren anlayış ile varlığına dair herhangi bir bilgiye sahip olmadığımızı öne süren iki farklı anlayışa rastlamak mümkündür. Bu tasniften hareketle O'nun varlığı hakkında bilgi olmadığını öne sürenlerin hepsinin de Tanrı'ya inanmadığı veya Tanrı inancını anlamsız bulduğu söylenemez, zira bilgi ile inanma arasında nedensel bir bağ olmadığını düşünenler de vardır. Yine Tanrı'ya inanma ile O'nu bilme arasında nedensel bir ilişki olduğunu kabul edenlerin, eğer Tanrı'nın varlığı bilinebilirse O'na inanılması gerektiğini savunması, eğer varlığına dair herhangi bir bilgi, ipucu, kanıt yoksa O'na inanılmaması gerektiğini savunması beklenir. Biz bu çalışmamızda Tanrı hakkında bilgi sahibi olmadan da O'na inanılabileceğini savunan *Dinî agnostisizm* meselesini ele alacağız.

Agnostisizm genel olarak din, bilim, ahlak, ekonomi gibi herhangi bir türden bir şeyi kesin bir şekilde bilmeme anlamına gelir. Bu durum bir konuda bilgi ve kanıt toplama amaçlı geçici bir süre olabileceği gibi herhangi bir konuda kesin bilgiye sahip olunamayacağına dair bir reaksiyon da olabilir.¹ Agnostisizmin temel iddiasına göre, olumlu ya da olumsuz herhangi bir inancın kesinliğini iddia etmek ve herhangi bir önermenin nesnel olarak doğru olduğunu söylemek mantıksal olarak onu doğrulayan bir

¹ Robin Le Poidevin, "The New Agnosticism", *Agnosticism: Explorations in Philosophy and Religious Thought*, ed. Francis Fallon - Gavin Hyman, Oxford University Press, New York 2020, s. 32.

kanıt olmadığı sürece yanlıştır. Agnostikler, mantıksal olarak tatmin edici şeyler olmaksızın insanların inanması gereken önermelerin olduğu iddiasına karşı çıkarlar.² Onlar insan zihninin doğal olarak sınırlı olduğunu ve bu sınırlı zihnin Tanrı'yı bilmesinin mümkün olmadığını iddia ederler. Tanrı'nın varlığını veya yokluğunu kesin bir şekilde iddia etmenin bu sınırlı zihnin gücünü aştığını,³ bu yüzden de Tanrı'nın var olup olmadığı sorusuna insanların ikna edici, kesin bir cevap veremeyeceğini öne sürerler.⁴ Yani Tanrı'nın varlığı konusunda lehte ya da aleyhte kesin bir hüküm vermekten kaçınmak gerektiğini düşünürler.

Agnostisizm kavramını ilk defa 1869'da İngiliz biyolog Thomas Henry Huxley (1825-1895) kullanmıştır.⁵ O, kendi durumuna uygun olarak *agnostik* kavramını icat ettiğini, bunda etkili olan şeyin ise kilise olduğunu, kendisinin bilmediği şeyler hakkında kilisenin çok şey bildiğini ifade eden *gnostik* kavramına karşıt bir kavram oluşturduğunu söylemektedir.⁶ Agnostisizm kavram olarak Huxley ile birlikte kullanılmaya başlansa da bir yaklaşım ya da düşünce olarak gerek Doğuda gerekse özellikle de Sofistlerce Antik Yunanda ve daha sonraki dönemlerde kabul görmüş olması itibarıyla uzun bir geçmişe sahiptir. Başka bir ifadeyle agnostisizm bir düşünme ve yaşam biçimi olarak yüzyıllardır insanların deneyimlediği bir anlayıştır. M.Ö. beş yüz civarında Çin'de Konfüçyüs ve Hindistan'da Buda, tanrılar, öbür dünya gibi soyut konulardaki sorulara kesin cevap vermede tereddüt etmiştir. Mesela Konfüçyüs, tanrıların var olup olmadığını bilmenin hiçbir yolu olmadığını düşünüyordu.⁷

Huxley, agnostiklerin hiçbir inancı olmadığını iddia eder, zira ona göre agnostisizm doğası gereği bir inanç değildir, özü tek bir ilkeye dayanan bir yöntemdir. Bu ise kökü Sokrates'e kadar giden ve "her şeyi dene, iyi olana sımsıkı sarıl" diyen bir anlayıştır. Huxley, bu ilkenin hem Descartes'in hem de modern bilimin temel bir aksiyomu olduğunu ve bunu da akıl meselelerinde olumlu olarak "başka hiçbir düşünceye aldırmaksızın aklınızın sizi götürdüğü yere kadar gidin" şeklinde, olumsuz olarak ise "ispat edilemeyen sonuçların kesin olduğunu iddia etmeyin" şeklinde açıklar.⁸ Huxley, "Agnosticism"⁹ makalesinde Tanrı'nın varlığı sorusuna verilen yanıtlar yelpazesinde kendisine bir konum belirleme amacıyla değildir. Ona göre, agnostisizm insanların karşılaştığı tüm sorular karşısında genel bir yaklaşımı temsil etmektedir; bir cevap, kararsızlığa sığınma ya da bir inanç değildir. Daha çok, problemler üzerine disiplinli bir düşünme biçimi ve bilinmeyen karşısında tarafsız bir pozisyon almaktır. Gerçek agnostik, aklın gücüne sonuna kadar güvenen ve aklın tam olarak açıklayamadığı sorulara saygı duyan kimsedir.¹⁰

Agnostisizm dendiğinde akla gelen ilk düşünürlerden Bertrand Russell'a göre agnostik, Hristiyanlığın veya diğer dinlerin Tanrı ve ölümsüzlük gibi inanç konuları hakkında gerçeği bilmenin mümkün olmadığını düşünen kimsedir.¹¹ Russell, ateist mi, agnostik mi olduğuna dair kendisine sorulan bir soruya agnostik olduğu cevabını vermiş¹² ve "dogmatik bir şekilde Tanrı'nın olmadığını

² Thomas Henry Huxley, *Essays Upon Some Controverted Questions*, Macmillan and Co., London - New York 1892, s. 450.

³ Ronald W. Hepburn, "Agnosticism", *Encyclopedia of Philosophy*, ed. Donald M. Borchert, Thomson Gale, 2. Basım, New York-London 2006, 1/92.

⁴ Peter A. Huff, *Atheism and Agnosticism: Exploring The Issues*, ABC-CLIO, California 2021, s. 2.

⁵ Huff, *Atheism and Agnosticism*, s. 1.

⁶ Huxley, *Essays Upon Some Controverted Questions*, s. 356.

⁷ Huff, *Atheism and Agnosticism*, s. 1.

⁸ Thomas Henry Huxley, "Agnosticism", *Collected Essays, Science and Christian Tradition*, volume: V, D. Appleton and Company, 1896, s. 244-245; Huxley, *Essays Upon Some Controverted Questions*, s. 362.

⁹ Bk. Huxley, "Agnosticism".

¹⁰ Huff, *Atheism and Agnosticism*, s. 2.

¹¹ Louis Greenspan - Stefan Andersson, *Russell on Religion: Selections from the Writings of Bertrand Russell*, Routledge Press, London and New York 1999, s. 41.

¹² Bertrand Russell, *Neden Hristiyan Değilim*, çev. Ender Gürol, İlke Kitap, İstanbul 1996, s. 169.

söylemiyorum, söylemek istediğim şey, var olduğunu bilmediğimizdir”¹³ demiştir. Russell, Tanrı'nın varlığı ile ilgili olarak öne sürülen kanıtlardan bir sonuç çıkmayacağını düşünmektedir. Yani ona göre ikna edici herhangi bir kanıt yoktur, eğer bir Tanrı varsa kendi varlığına dair kesin bir kanıt sunmamış olması üzücüdür.¹⁴ Teizmin öne sürdüğü kanıtların kendisinde bir karşılığı olmayan Russell, Tanrı'nın var olduğunun ya da olmadığına kanıtlanamayacağını şöyle ifade etmektedir: "... Tanrı ve ölümsüzlüğün herhangi bir temeli olduğunu düşünmüyorum. Tanrı'nın olmadığını kanıtlayabileceğim iddiasında değilim... Hristiyanların Tanrısı pekâlâ var olabilir, ama Olimpos'un, kadim Mısır'ın veya Babil'in Tanrıları da var olabilirler. Fakat bu hipotezlerin hiçbiri diğerlerinden daha muhtemel değildir. Muhtemel bilgi alanının dahi dışında kalırlar.”¹⁵ Russell, agnostik olmasının sebebinin kanıt yetersizliği olduğunu söylemekte ve dolayısıyla da birçok kimseyi ikna eden kanıtların onu ikna etmediği anlaşılmaktadır. Tanrı'ya inanmak için yeterli bilgi olmadığını düşünen Anthony Kenny de Russell'a benzer şekilde evrenin bir tasarımcısı olup olmadığını bilmediğini ve Tanrı hakkındaki lehte ve aleyhteki delilleri birbirine denk bulduğunu,¹⁶ bu delillerin her ikisinde de eşit ölçüde boşluklar olduğunu ve ikna edici olmadıklarını bu nedenle de agnostik olduğunu söylemektedir.¹⁷ Ona göre, "Tanrı'nın var olduğunu bilme veya Tanrı'nın var olmadığını bilme iddiası soyut bir ifadedir."¹⁸

Agnostisizme yüklenen anlam düşünürlere göre epeyce farklılık gösterdiği için onun sabit bir tanımını yapmak zor olsa da¹⁹ temelde Tanrı hakkında bir bilinmezlik iddiası olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda agnostisizm çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Alvin Carl Plantinga bu tasnifi *zayıf* ve *güçlü* şeklinde yapar. Ona göre zayıf agnostisizm, teizmin tarif ettiği, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve her şeyi yaratan Tanrı'nın ne var olduğunu ne de olmadığını savunan bir akımdır. Teist bir kimse teizmin Tanrı anlayışını onaylarken ateist bir kimse O'nu reddeder, agnostik ise Tanrı'ya dair inanç hakkında susar. Zayıf agnostinin Tanrı hakkındaki önermenin doğru olup olmadığı konusunda hiçbir görüşü yoktur. Güçlü agnostisizm ise zayıf agnostisizme ilave olarak teizmin inandığı Tanrı'yı bilmenin ve ispatlamanın mümkün olmadığını ve bir kimsenin Tanrı hakkında herhangi bir görüşe sahip olmaması gerektiğini düşünür.²⁰ Graham Oppy'ye göre zayıf agnostisizm Tanrı'nın varlığına dair yargının askıya alınmasının kabul edilebilir olduğunu savunurken güçlü agnostisizm söz konusu yargıyı askıya almanın zorunlu olduğunu savunur. Güçlü agnostikler, geleneksel Batı teizminin savunduğu Tanrı'ya inanmanın rasyonel olmadığını söyler, bununla birlikte bazı ateistlerin aksine onlar, monoteist Tanrı anlayışının tutarsız, anlamsız ve çelişkili olduğunu kabul etmezler. Yine güçlü agnostikler ateist iddiaların bir kısmının doğru olmasının epistemik olarak mümkün olabileceğini ancak bu iddialardan herhangi birine inanmak için mevcut bir neden olmadığını savunurlar.²¹

Kenny ise agnostisizmi *zorunlu* ve *olumsal* şeklinde ikiye ayırır. Zorunlu agnostisizm, insanın sınırlı bir zihne sahip olduğu için Tanrı'nın bilgisine sahip olmasının mümkün olmadığı kanaatidir. Ona göre,

¹³ Russell, *Neden Hristiyan Değilim*, s.185.

¹⁴ Greenspan - Andersson, *Russell on Religion*, s. 101.

¹⁵ Bertrand Russell, *Neye İnanıyorum*, çev. Savaş Kılıç, BGST Yayınları, İstanbul 2015, 25; Russell, *Neden Hristiyan Değilim*, s. 48.

¹⁶ Anthony Kenny, "Agnostisizm ve Ateizm", çev. Yaşar Türkben, *Journal of Faculty of Theology of Bozok University*, 2012, c. 1, sayı: 1, s. 162.

¹⁷ Tuncay Akgün, "Anthony Kenny'ye Göre Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Agnostisizm", *Dergiabant*, 2018, c. 6, sayı: 11, s. 25.

¹⁸ Kenny, "Agnostisizm ve Ateizm", s. 166.

¹⁹ Ferit Uslu, "Agnostisizm", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. 11, sayı: 21, s. 6.

²⁰ Alvin Plantinga, "Agnosticism", *A Companion to Epistemology*, ed. Jonathan Dancy - Ernest Sosa - Matthias Steup, Blackwell Publishing, Hong Kong 2010, s. 223.

²¹ Graham Oppy, *Arguing About Gods*, Cambridge University Press, 2006, s. 15-16.

Kant gibi birçok filozof da bu kanaattedir.²² Kenny, kendisinin de benimsediği olumsal agnostisizmi ise şöyle tarif etmektedir:

Ben bir Tanrı'nın olup olmadığını bilmiyorum; ama belki O bilenebilir, O'nun bilinemeyeceğine dair benim bir delilim yok. Başka bir deyişle, lehte ve aleyhteki bazı delillerin beni ikna edebileceği fikrine açığım; buna karşın henüz bir tarafa karar vermiş değilim. Benim sahip olduğum olumsal agnostisizm başka insanların Tanrı'nın var olduğunu bilip bilmediklerini veya tek düşüncenin onların bildiği olup olmadığını bilmeyi içermemektedir. Elbette onların bilmediklerini düşünüyorum; ancak bu inanç bana aittir ve ben bunun bilgi statüsü olduğunu iddia etmeyeceğim... Tanrı'nın varlığının bileneceği iddiasını ileri sürerlerin, bu iddiayı ileri sürmekle doğrulanamayacak bir iddia ileri sürdükleri hususunda hemfikirim; fakat aynı şekilde bu Tanrı'nın olmadığını ileri sürerler için de geçerlidir. Ancak kesinlik taşımayan Tanrı'ya iman iddiası aynı itirazlara açık değildir.²³

Zorunlu agnostisizmde insan zihninin Tanrı'yı bilmeye elverişli olmadığı öne sürülürken ve dolayısıyla her insanın bir anlamda kaçınılmaz olarak agnostik olacağı ima edilirken olumsal agnostisizmde bireyin kendisi ile sınırlı olan bir agnostisizmden bahsedilmektedir. Anladığımız kadarıyla olumsal agnostisizmde Tanrı her ne kadar bilinemese de Tanrı inancına sahip olunabileceği ihtimali yadsınmamaktadır. Benzer şekilde zayıf agnostisizm Tanrı inancı hakkında susmayı tercih ederken güçlü agnostisizm ise sadece bilme-bilmeme bağlamında değil ispatlanamayacağı için inanmanın da inanmamanın da yanlış olduğunu kendinden emin olarak iddia etmektedir. Tanrı'nın bilinip bilinemeyeceği zemininde tartışılan agnostisizmin zayıf-güçlü, zorunlu-olumsal gibi yapılan tasniflerine bakıldığında homojen bir agnostisizm anlayışından bahsetmek mümkün görünmemektedir. İşte bu tür tartışmalar agnostisizmin, teizme mi ateizme mi daha yakın olduğu meselesini öne çıkarmaktadır.

Russell'a göre agnostik bir kimse ateist değildir. Zira ateist, Tanrı'nın olmadığını bilebileceğimizi iddia eder. Agnostik ise Tanrı'nın varlığını onaylama ya da inkâr için yeterli kanıt olmadığı gerekçesi ile bu konuda yargıyı askıya alır. Agnostik bir kimse Tanrı'nın varlığının imkânsız olmamakla birlikte epeyce olasılık dışı olduğunu hatta pratikte dikkate almaya değmeyeceğini de savunabilir; bu yönüyle ateizme yakındır.²⁴ Oppy'ye göre agnostisizm Tanrı'nın olup olmadığı hakkında yargıyı askıya aldığı için agnostiklerin teizmden daha çok ateizme yakın olduğuna dair açık bir belirti yoktur. Ayrıca agnostisizm, teizm ile ateizm arasında bir uzlaşma da değildir. Zira ateistler Tanrı'nın olmadığını, teistler Tanrı'nın var olduğuna inanırken agnostikler her ikisini de reddederler. Yine ona göre agnostikler ahlaki ve entelektüel bir yargıda bulunmazlar. Agnostisizm geçici bir sığınak da değildir. Zira onların tutumlarını değiştirme olasılığı ateistlerin ve teistlerin tutumlarını değiştirme olasılığından fazla değildir.²⁵ Robin Le Poidevin'e göre agnostisizm hakkında, Tanrı'nın varlığı ile ilgili herhangi bir şey bilmeme durumu ve teizm ile ateizmin ortasında olma durumu şeklinde iki görüş vardır. Ancak bu iki görüş birbiriyle pek uyumsuz; zira eğer agnostisizm, "Tanrı var mıdır ya da yok mudur?" sorusuna "bilmiyorum" şeklinde cevap verirse o takdirde bu anlayış ortada olma durumu ile uyumsuz. Zira ortada olma durumu biraz teist ve biraz da ateist anlayışa yakındır. Hâlbuki teistler "Tanrı var mıdır?" sorusuna vardır, ateistler de yoktur cevabı verirken bilmiyorum diyen agnostiklerin söz konusu soruya teistler ve ateistler gibi bir cevabı yoktur.²⁶ Bununla birlikte bazı kimselerin bilgi yönüyle agnostik, fakat inanç yönüyle teist ya da ateist

²² Kenny, "Agnostisizm ve Ateizm", s. 166.

²³ Kenny, "Agnostisizm ve Ateizm", s. 166-167.

²⁴ Greenspan - Andersson, *Russell on Religion*, s. 41.

²⁵ Graham Oppy, *Atheism and Theism*, Cambridge University Press, 2018, s. 38-39.

²⁶ Robin Le Poidevin, *Agnosticism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York 2010, s. 8.

olma ihtimalini de yadsımamak gerekir.²⁷ Agnostisizmin farklı türleri olması nedeniyle kimi yönleriyle teizme veya ateizme benzediği ya da bunlardan birine yakın olduğunu öne sürmek mümkün olsa da genel olarak bakıldığında Tanrı'yla ilgili bilgimiz olmadığı için O'nun varlığı hakkında lehte ve aleyhte bir yargıda bulunmama anlayışının belirgin bir şekilde öne çıktığı görülmektedir.

“Tanrı'ya inanıp inanmamada O'nun hakkındaki bilginin belirgin bir rol oynaması Tanrı'nın varlığı lehine bir tutum almaya engel midir?” sorusuna klasik agnostisizmin, “Tanrı bilinmediği için hem varlığı lehinde hem de aleyhinde bir hüküm verilemez” şeklinde cevap vermesi beklenirken Thomas McPherson'un yaklaşımı söz konusu soruya klasik agnostisizmden farklı bir açıklama getirmektedir. Ona göre, bir uçta, inanç alanında açık bir delil olmadığını düşündüğü halde inanmayı sürdüren kimselerin tutumu yer alır. Bu anlamdaki agnostisizm neredeyse tüm dindar insanların tipik bir özelliğidir. Diğer bir uçta ise, herhangi bir dini inanca bağlanmak için bir sebep olmadığını düşünen kimselerin tutumu yer alır. Bu iki uç arasındakilerin çoğuna agnostik adı verilebilir.²⁸ McPherson'ın dikkat çektiği gibi, açık bir delil olmadığı düşünüldüğü halde yani varlığı lehine belirgin bir bilgiye sahip olunmadan Tanrı'ya inanma durumuna genel olarak *Dinî agnostisizm* denmektedir.

1. DİNÎ AGNOSTİSİZM YA DA TANRI'YI BİLEMEDEN İNANMAK

Klasik agnostikler Tanrı'yı bilme ile O'na inanma arasında nedensel bir ilişki olduğunu varsayarak Tanrı'nın lehine ya da aleyhine dair bir bilgi olmadığı için O'nun varlığı hakkında olumlu ya da olumsuz bir tavır almazlar. Bununla birlikte Tanrı hakkında bilgi olmadan da Tanrı'ya inanılabileceğini hatta inanmanın gerekli olduğunu savunan düşünür ve teoloğa rastlanmak da mümkündür. İşte dini agnostikler bu gruba dahil edilebilir. Dinî agnostisizmi savunan Thomas McPherson'a göre agnostisizmi, Tanrı'nın var olup olmadığını bilmemekle sınırlandırma gibi bir zorunluluk yoktur. Daha açıkçası agnostik olduğunu söyleyen bir kimse aynı zamanda din ile ilgilendiğini de söyleyebilir. Dolayısıyla *Dinî agnostisizm* diye kendine özgü bir görüş de var olabilir.²⁹ Ancak McPherson'a göre Dinî agnostisizmin ne olduğuna dair açıklamaya son noktayı koymak pek mümkün değildir. Mesela Dinî agnostisizm bazen dini inancın bir çeşidi, bazen de bağımsız bir dini durum olarak anlaşılmaya müsaittir. Dini agnostik, kendisinin Tanrı veya din hakkındaki diğer şeylerle ilgili konuşmaktan uzak durması gerektiğini düşünür.³⁰ Bu yönüyle Dinî agnostisizmin zayıf agnostisizme kısmen benzediğini söyleyebiliriz. McPherson, Dinî agnostisizmin, “Tanrı bizim kavrayışımızın üzerindedir” şeklindeki anlayış ile aynı şeyi savunduğunu söyler. O, *Dinî agnostisizm* kavramını, *dini olmayan* agnostisizme karşı bir duruşu ima etmek için kullandığını belirtir. Yine o, bu kavramı, Tanrı'nın varlığını reddetmeye meyilli olan ancak kesin olarak inkâr etmek için kendilerini yeterince haklı görmeyen kimselerin görüşü anlamında kullanmadığını belirtmektedir. Daha açıkçası bu kavramla, Tanrı'ya inanmaya meyilli olup da Tanrı inancını, “Yüce bilinmeyen”, “Mutlak” gibi kavramlarla ifade etmeyi tercih eden kimseleri tarif etmektedir.³¹

Dini agnostiklere göre, Tanrı'nın mahiyeti bilgimizin ve kavrayış gücümüzün ötesinde olduğu için Tanrı'yı tanımlamak ve O'nun hakkında bilgi elde etmek mümkün değildir. Bilmek, bir şeyi sınırlandırmak ve O'nu bir duruma yerleştirmektir. Bu durumda bilinen bir şey sınırlanmış ve herhangi bir nes-

²⁷ Bayram Dalkılıç, *Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Bertrand Russell*, Kendözü Yayınları, Konya 2000, s. 117.

²⁸ Thomas McPherson, *Philosophy and Religious Belief*, Hutchinson Press, London 1974, 26.

²⁹ McPherson, *Philosophy and Religious Belief*, s. 22.

³⁰ McPherson, *Philosophy and Religious Belief*, s. 27.

³¹ McPherson, *Philosophy and Religious Belief*, s. 22-23.

ne gibi bir konuma yerleştirilmiş demektir. Tanrı ise sınırsız olması nedeniyle bir konuma yerleştirilemeyeceğine göre bilinemezdir. Ayrıca bilginin sınırları dahilinde olan bir şey, Tanrı olmaktan çıkacaktır. Tanrı'yı bildiğini iddia edip de O'nun hakkında birtakım iddialar öne sürenlerin anlattığı şey aslında Tanrı değildir.³² Bununla birlikte McPherson, Tanrı'nın bilinemez ve anlatılamaz olmasının Tanrı'nın varlığı hakkında herhangi bir şüphe oluşturmayacağını söyler. Ona göre, Tanrı'ya inanan bir kimsenin O'nun doğasını kavrayacak güçte olmaması böyle bir kimsenin inancında herhangi bir çelişki doğurmaz.³³ Her ne kadar Tanrı, insanın kavrayış alanında olmasa da O'nun varlığına inanılabileceği ya da mahiyeti bilinmeyen bir varlığa inanmanın olağan bir durum olduğu ve bu durumun imanda bir kusur oluşturmayacağı düşüncesi çok ikna edici durmamaktadır. Zira hakkında hiçbir şey konuşulamayan ya da mahiyeti bilinmeyen bir varlığa nasıl inanılacaktır? Burada Tanrı'nın doğasını kavramak ve mahiyetini tümüyle bilememek ile O'nun en azından varlığının bilinebileceğini birbirinden ayırmak gerekir. Kutsal metinlerde Tanrı'ya yapılan atıflar da göstermektedir ki insanlar Tanrı'yı olduğu gibi kavrayamazlar da en azından O'na inanabilecek kadar bir bilgi ve anlayışa sahip olabilirler.

Klasik agnostisizm Tanrı'nın varlığı lehinde ya da aleyhinde bir bilgi olmadığı için O'nun varlığına ya da yokluğuna dair bir kanaat belirtmekten kaçınırken, Tanrı'nın insan kavrayışını aşmasını O'na inanmaya engel teşkil etmeyeceğini savunması yönüyle Dinî agnostisizm bir çıkış yolu olarak görülebilir. Başka bir ifadeyle Tanrı'nın varlığı lehinde ya da aleyhinde bir bilgi olmadığını düşünen agnostisizmi bir anlamda aşmak için Dinî agnostisizm, Tanrı'yı bilme meselesini paranteze alarak Tanrı'nın varlığına inanmayı savunmaktadır. Burada Dinî agnostisizmin fideizmi çağrıştırıp çağrıştırmadığı akla gelebilir. Fideizm, genel olarak, dini inançları kabul etmede aklın bir rolü olmadığını, akla ihtiyaç da olmadığını hatta inanmanın akletmeye karşıt olduğunu, dini inançların akla değil imana dayandığını ve inançlarda rasyonellik aranmayacağını, imanın bir güven ve teslimiyet hali olduğunu iddia eden anlayıştır.³⁴ Bununla birlikte sabit, tek bir fideizmden bahsetmek zordur. Mesela ılımlı fideizm, teistik inancın kanıtlar aracılığıyla ispatlanmasının hem gereksiz hem de mümkün olmadığını düşünürken radikal fideizm ise akıl ile iman çatıştığını iddia eder³⁵ ve akli aşagılar.³⁶ Fideizm akıl-iman ilişkisinde iman lehine, aklın da aleyhine tavır almaktadır. Klasik agnostisizm ile fideizm birbirine karşıt anlayışlardır. Dinî agnostisizm ise Tanrı'yı bilme ile O'na inanma arasındaki ilişkiyi yorumlamakta ve insanın bilgi ve kavrayışını aşan bir varlığa inanılabileceğini düşünmektedir. Kısmen ılımlı fideizme benzese de Dinî agnostisizmin yöntem ve içerik olarak fideizmden büyük oranda farklı olduğunu söyleyebiliriz.

Agnostik dendiğinde ilk akla gelen düşünürlerden olan ve kendisini olumsal agnostik olarak tanımlayan, kimi yönleriyle dini agnostiklere benzediğini zannettiğimiz Antony Kenny'nin Tanrı inancı ve duaya yaklaşımı kayda değerdir. Kenny, Tanrı inancının kabul edilebilir olduğunu, bunun yolunun ise kişiye özel bir yöntemle değil de bütün insanların nesnel değerlendirmelerine açık bir yöntemle olması gerektiğini³⁷ ve Tanrı inancına sahip olmanın her ne kadar kesinlikten yoksun ve eleştiriye açık olsa da makul olabileceğini³⁸ söylemektedir. Kenny, ayrıca duanın Tanrı hakkında bir açıklama olmamakla bir-

³² Aydın Topaloğlu, *Teizm ve Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2020, s.150.

³³ Topaloğlu, *Teizm Ateizm*, s. 151.

³⁴ Osman Murat Deniz, *Akıl-İman İlişkisi Açısından Fideizm*, Emin Yayınları, Bursa 2012, s. 35.

³⁵ Mehmet Şükrü Özkan, "Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Agnostisizm Problemi", *Journal of Turkish Studies*, 2019, volume: 14, issue: 2, s. 712.

³⁶ Terence Penelhum, "Fideism", *A Companion to Philosophy of Religion*, ed. Philip L. Quinn - Charles Taliaferro, Blackwell Publishing Ltd., Oxford 1999, 377.

³⁷ Kenny, "Agnostisizm ve Ateizm", s. 167.

³⁸ Anthony Kenny, "Bilgi, İnanç ve İman", çev. Tuncay Akgün, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, c. 9, sayı: 1, s. 228.

likte Tanrı'ya bir hitap olduğunu,³⁹ agnostik olmanın dua etmeye bir engel teşkil etmediğini⁴⁰ düşünmekte ve bunu şöyle açıklamaktadır:

Bazıları varlığı şüpheli olan bir Tanrı'ya dua eden agnostik bir kimse düşüncesini komik bulabilir. Hiç şüphesiz bu, dağın zirvesinde mahsur kalmış, mağarada kapana kısılmış, okyanus ortasında savrulmuş bir kimsenin asla işitilmeyecekken yardım çığlıkları atmasından veya asla görülmeyecek bir ateş sinyali göndermesinden daha fazla irrasyonel değildir.⁴¹

Ayrıca Kenny, Tanrı'nın varlığını ve özünü bilmek için yapılan duanın insanı mutlu edeceğini belirtmektedir.⁴² İnsanların, Tanrı'nın varlığından emin olmasa bile O'na dua etmesini yadırgamaması ve hatta makul görmesi Kenny'nin Dinî agnostisizme çok uzak olmadığını bir göstergesi olarak okunabilir. Ayrıca agnostisizmi savunan herkesin aynı şekilde düşünmediği ve Kenny gibi düşünürlerin agnostik olmakla birlikte Tanrı inancı ve dua gibi olgulara sıcak bakarak agnostik dairede kısmen de olsa inanca alan açtığı söylenebilir.

Dini agnostiklerin Tanrı'nın metafizik olarak bilinemeyeceğini iddia ettikleri halde pratik hayatta inançlı kimseler olduğu söylenmektedir. Kant'ın bu gruba en iyi örnek olabileceği ifade edilmektedir.⁴³ Böyle düşünülmesinde en önemli etken onun inanca yer açabilmek için bilmeyi askıya almak zorunda kalması,⁴⁴ Tanrı'nın varlığının bir bilgi sorunu olarak ele alınamayacağını ve Tanrı'nın var olup olmadığına saf aklın karar veremeyeceğini iddia etmesi⁴⁵ olsa gerektir. Kant, insanların ilahi bir varlık ile temas kurma olasılığını reddeder. Zira ona göre uzay ve zamanda olmayan hiçbir şeyi bilemeyiz ve anlayamayız.⁴⁶ Biz ancak gözlemleyip deneyimleyebildiğimiz belirli fenomenleri ve bunlar arasındaki ilişkileri bilebiliriz.⁴⁷ Kant, Tanrı'nın varlığı hakkındaki teorik argümanları reddettiği halde ahlaki yaşamı anlamlı hale getirmek için Tanrı'yı bir postulat olarak kabul etmiştir.⁴⁸ Ancak Kant, saf akılla Tanrı'nın bilinemeyeceğini söylerken kendisini *dini agnostik* olarak tanımlamaz. Fakat Tanrı'ya inanmayı O'nu bilmeyele ilişkili görmeyip ahlak düşüncesinin tamamlayıcı unsuru yani bir postulat olarak Tanrı'yı kabul etmesi nedeniyle dini agnostik sayılabilir.

Her ne kadar modern Batı felsefesinde Tanrı'nın bilinemeyeceği tezi Kant'la birlikte belirginleşmiş olsa da bu yaklaşımın kökenleri daha eskilere dayanmaktadır.⁴⁹ Örneğin Protagoras, Tanrıların var olup olmadığı hakkında bir şey söylenemeyeceğini, zira belirsizlikler ve insan yaşamının kısa olması gibi nedenlerle bu hususun bilinemeyeceğini iddia eder.⁵⁰ Thomas Aquinas'tan önce birçok Hristiyan düşünür tarafından paylaşılan anlayışa göre ise, Tanrı'ya inanmak için yapılması gereken yalnızca Tanrı'nın var olduğuna inanmaktır. Dini inançlı kişi Tanrı'nın var olduğuna dair teorik kanaate sahip olan kişidir.⁵¹ Daha sonra Aquinas da öncekiler gibi imanın bilgiden ayrılması gerektiğini düşünmüştür. Zira ona göre bilgi zihnimizin apaçık olan doğrulardan birtakım mantıksal çıkarımlar yoluyla elde ettiği şeydir ve onu

³⁹ Anthony Kenny, "Bilinmeyen Bir Tanrıya İman", çev. Fatih Topaloğlu, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2013, c. 13, sayı: 2, s. 239.

⁴⁰ Kenny, "Agnostisizm ve Ateizm", s. 167.

⁴¹ Kenny, "Agnostisizm ve Ateizm", s. 168.

⁴² Anthony Kenny, *The God of the Philosophers*, Clarendon Press, Oxford 1979, s. 129.

⁴³ Hepburn, "Agnosticism", 1/92.

⁴⁴ Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 1993, s. 29.

⁴⁵ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, s. 36; Mehmet S. Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi* TDV Yayınları, Ankara 1991, s. 39.

⁴⁶ Matthew Alun Ray, *Subjectivity and Irreligion: Atheism and Agnosticism in Kant, Schopenhauer and Nietzsche*, Ashgate Publishing, 2003, s. 15.

⁴⁷ Richard Swinburne, *Faith and Reason*, Oxford University Press, New York 2005, s. 103.

⁴⁸ Hepburn, "Agnosticism", 1/92.

⁴⁹ Mehmet Sait Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2004, s. 34.

⁵⁰ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2013, s. 441.

⁵¹ Swinburne, *Faith and Reason*, s. 138.

tasdik etmeme gibi bir seçeneğimiz yoktur. Hâlbuki iman bizi böyle bir tasdike zorlamaz, zira iman yoluyla inandığımız doğrular ne doğrudan bilinebilir ne de ispat edilebilir.⁵²

Rudolf Otto, tüm teistik Tanrı anlayışları özellikle de Hristiyanlık için Tanrı'nın, ruh, akıl, amaç, iyi niyet, mutlak güç, birlik ve benlik nitelikleriyle tanımlanmasının temel husus olduğunu söyler. Böylece Tanrı'nın doğasının akıl ve kişilikten oluşan insan doğasına benzetilerek tasavvur edildiğini ifade eder. Ona göre bu tür nitelikler insanda sınırlı olarak bulunurken Tanrı bunlara sınırsız, mutlak ve koşulsuz olarak sahiptir. Bu sıfatlar aynı zamanda akıl tarafından kavranabilen açık ve kesin kavramlar oluştururlar ve analiz edilebilirler. Dolayısıyla söz konusu sıfatlar ile açıklanan Tanrı'nın doğası rasyonel bir doğadır ve böyle bir Tanrı görüşünü savunan din akılcı bir dindir.⁵³ Otto, Hristiyanlığın yoğun bir şekilde kavramsallaştırılmış bir din olduğunu söyler. Ona göre, dinin kelime ve kavramlara dökülmüş kısmı önemli olmakla birlikte dinin bütünüyle kavramlarla ifade edilemeyecek bir şey olduğunu da unutmamak gerekir. Zira dinde akıl ile anlaşılmayıp tecrübe ile anlaşılan esrarlı bir alan da vardır.⁵⁴ Otto, Tanrı ile ilgili en temel hususların tümüyle kelimelere dökülemeyeceğini savunur. Ona göre bu alan dinin akılcı olmayan kısmıdır. Akılcı olmayan demek kavramsallaştırılabilir olmayan demektir. Dinin bu akılcı olmayan alanı, ilahi olanı tecrübe etmeye dayalı bir alandır. Bu tecrübe ise kısmen yaratılmışlık bilinci ile kısmen de bizim dışımızda olanın yani "tümüyle başka" olanın bilinci ile tecrübe edilebilir.⁵⁵ Otto'nun, *The Idea of the Holy* adlı eserinde temel olarak vurguladığı şey kutsalın özünün kavramsallaştırılamayacağı ve kutsal kavramının tatmin edici bir tanımının yapılamayacağıdır. İnsan, her ne kadar kutsal olan hakkında konuşsa da ilahi ya da gizemli olan şeyi deneyimleyinceye kadar kutsalı tam olarak kavraması mümkün değildir. Bununla birlikte Otto, dinin rasyonel ya da kavramsallaştırılmış olmasının yanlış olduğunu söylemek istemez; onun anlatmak istediği şey, dinin özünde kavramsallaştırmaya ya da rasyonelliğe uygun olmayan şeyler de olduğu gerçeğini göz ardı etmemektir.⁵⁶ Ona göre dinin esas tarafı, dinin rasyonel olmayan yani kelime ve kavrama dökülemeyen tarafıdır.⁵⁷ Otto'nun temelde Hristiyanlığı referans alarak kavramsallaştırma meselesini tartıştığını unutmamak gerekir. Ayrıca Otto'ya benzer şekilde McPherson da Dinî agnostisizmin sadece Hristiyan geleneğine ait bir anlayış olduğunu söylemektedir.⁵⁸ Zira teslis, enkarnasyon ve çarmıh hadisesi gibi Hristiyan teolojisindeki birtakım inanışların saçma olduğunu düşünenlere karşı cevap vermek için ve bu tür inançların anlamı olup olmadığı ve literal anlama meselesi gibi sorunları⁵⁹ aşmak için Dinî agnostisizmin bir çıkış yolu olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu tür sorunları çözenin yoluna dair McPherson, konuşulamayacak bazı şeyler olduğunu, eğer hiç kimse söz konusu ifadeleri açıklamaya teşebbüs etmezse sorun kalmayacağını düşünmektedir. Ona göre, aslında biz, anlatılamaz olan ifadeleri açıklamaya çalışmamalıyız. Teologların açıklamaya çalıştıkları şeyler kısmen bu anlatılamaz olan şeyler kategorisine dahildir. Endişelerden kurtulmanın yolu sessizliğe çekilmektir.⁶⁰ Susmayı öneren McPherson'ın bu teklifi ılımlı agnostisizmi hatırlatmaktadır. McPherson'ın Tanrı'nın bilinemez olması yönüyle Kant gibi düşündüğü varsayılabilir. Ancak Kant nimen alanın saf akılla bilinemeyeceğini öne sürerken McPherson'ın daha çok Hristiyan teolojisindeki so-

⁵² Reçber, *Tanrı'ya Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, s. 34.

⁵³ Rudolf Otto, *The Idea of the Holy*, çev. John W. Harvey, Oxford University Press, New York - London 1958, s.1.

⁵⁴ Thomas McPherson, "Religion as the Inexpressible", *New Essays in Philosophical Theology*, ed. Antony Flew - Alasdair MacIntyre, SCM Press Ltd., London 1963, s. 135.

⁵⁵ McPherson, "Religion as the Inexpressible", s. 134.

⁵⁶ McPherson, "Religion as the Inexpressible", s. 136.

⁵⁷ McPherson, "Religion as the Inexpressible", s. 139.

⁵⁸ McPherson, *Philosophy and Religious Belief*, s. 24.

⁵⁹ McPherson, "Religion as the Inexpressible", s. 131-132.

⁶⁰ McPherson, "Religion as the Inexpressible", s. 132-133.

runları çözmek için böyle bir düşünceyi savunduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle her iki düşünür de bilinmezlik bağlamında benzer düşüncelere sahip olsalar da böyle düşüncelerinin gerekçelerinin ve amaçlarının büyük oranda farklı olduğu söylenebilir.

Hem Otto'nun hem de McPherson'ın dinin bazı alanlarında kavramsallaştırmaya gitmekten ve konuşmaktan kaçınmayı savunması Hristiyanlık için anlaşılır ve gerekli bir durum olarak görülebilir. Yahudilik ve İslam gibi dinlerin teolojisi Hristiyanlık gibi olmasa da her dinde Tanrı hakkında konuşmanın zorluklarını aşmak için birtakım yöntemler geliştirildiği bilinmektedir. Bu nedenle Hristiyanlık dışındaki dinlerin Dinî agnostisizmden tümüyle bağımsız bir inanç yorumu oluşturduğunu söylemek pek mümkün değildir. İslam teolojisinde Hristiyanlıktaki teslis, asli günah ve çarmıh gibi anlaşılması zor ya da makul olmayan inançların yer almaması Tanrı hakkında daha rahat konuşmaya imkân vermektedir. Fakat Tanrı hakkında konuşmanın olduğu yerde doğal olarak neyi ne kadar ve nasıl bileceğimiz ya da konuşacağımız meselesi karşımıza çıkmaktadır.

Sabit, tek bir Dinî agnostisizmden bahsetmek biraz zordur. Zira Kant'ta olduğu gibi Tanrı hakkında herhangi bir kanıt ve bilgi olmadan da ahlak gibi başka nedenlerle O'na inanılabileceği savunulmaktadır. Yine Aquinas'ta olduğu gibi bilgi ile imanın birbirinden ayrılması gerektiği anlayışı ve Otto ve McPherson'da olduğu gibi Tanrı'nın insan zihninin sınırlarını aştığı için kavranamaz olması ve O'nun hakkında kavramsallaştırma yapılamayacağı için susmak gerektiği gibi gerekçeler Dinî agnostisizmi çeşitlendirmektedir. Bir de Tanrı'nın mahiyeti bilinmeyeceği için O'nun hakkında ancak olumsuz/negatif bir dil ile konuşulabileceği anlayışı bir tür Dinî agnostisizm olarak ele alınabilir.

2. DİNİ AGNOSTİSİZMİN BİR İFADESİ OLARAK NEGATİF TEOLOJİ

Dinî agnostisizm yukarıda da işaret edilen çeşitli nedenlerle Tanrı'nın bilinmeyeceğini savunurken, bilmemeyi inanmaya bir engel olarak görmez. Görebildiğimiz kadarıyla bir anlamda agnostik kalarak inanmanın üstesinden gelinebileceği düşünülmektedir. Negatif teolojinin özellikle Tanrı'nın mahiyeti hakkında olumsuz bir dil kullanması Dinî agnostisizmdeki kadar olmasa da yine de bir belirsizliğe neden olmaktadır. Bununla birlikte negatif teolojinin antropomorfizme düşmeme kaygısı göz ardı edilmemelidir. Tanrı hakkında olumsuz dil kullanmayı tercih eden yaklaşım, Gerrit Steunebrink'e göre mutlak bir olumsuzlama değildir zira bu konuşma tarzı Tanrı'nın insanüstü, dünya üstü bir varlık olduğunu ifade eder ve O'nu dünyevi ve insani özelliklerden uzak tutma amacındadır.⁶¹

Tanrı'nın dünyadaki şeylerden kökten farklı olduğu ve dolayısıyla karşılaştırmanın ötesinde olduğu fikrinden yola çıkıldığında, dünyadaki varlıkları belirlemek ve tanımlamak için kullanılan kelimeler ve kavramlar Tanrı hakkında kullanılamayacaktır. Negatif teologlara göre, bu gerçeğe saygı duymak için, Tanrı hakkında yapılacak konuşma, sadece sonsuz bir olumsuzlama yoluyla olabilir.⁶² Başka bir negatif teoloji anlayışına göre ise, Tanrı'nın mutlak başkalığına yaraşır şekilde yalnızca Tanrı hakkında kullanılabilecek sözcükleri ve kavramları kullanmak gerekir. Fakat biricik olan Tanrı'yı betimlemeye başladığımızda O'nu ister istemez başka şeyler ile karşılaştırırız. Bir de sözcükler tanımları gereği geneldir, ancak tekil olanın genel bir çerçeveye bağlı olması nedeniyle tekilin istisnai karakterinin kaybolması tehli-

⁶¹ Gerrit Steunebrink, "Is Adorno's Philosophy a Negative Theology?", *Flight of the Gods: Philosophical Perspectives on Negative Theology*, ed. Ilse N. Bulhof - Laurens Ten Kate, Fordham University Press, New York 2000, s. 293-294.

⁶² Paul Moyaert, "On Faith and the Experience of Transcendence: An Existential Reflection on Negative Theology", *Flight of the Gods: Philosophical Perspectives on Negative Theology*, ed. Ilse N. Bulhof - Laurens Ten Kate, Fordham University Press, New York 2000, s. 376.

kesi ile karşı karşıya kalınması kaçınılmazdır. Bu nedenle benzersiz olanın benzersizliğini korumaya çalışan her konuşma imkânsız değilse de en azından paradoksaldır.⁶³

Negatif teolojinin başlangıcı geç dönem antik Yunan'a ve erken dönem Hristiyanlığa dayanır. Üçüncü yüzyıldan itibaren hüküm süren yeni Platoncu felsefede ise en ileri noktaya ulaşmıştır. En radikal temsilcileri ise geç Orta Çağ mistikleri arasında yer alır.⁶⁴ Her ne kadar Platon sistematik olarak negatif teolojiyi savunmasa da düşüncesinin genel gidişatının bu yönde olduğu varsayılmaktadır. Platon, bilinemez bir Tanrı anlayışına sahip değildir ancak onun düşüncesinde bilinemez bir iyi düşüncesinin ipuçları vardır.⁶⁵ Platon'un metinlerinde en yüksek gerçekliği tanımlamak için kullandığı terimlerden hareketle, iyi ve güzelin her birinin bir şekilde aşkın ve tarif edilemez olduğunu düşündüğü öne sürülmektedir. Ancak en yüksek nedenin bilinemez olduğu düşüncesi, Platon'un felsefesinde açık değildir.⁶⁶

Negatif teoloji dendiğinde daha çok akla gelen Plotinus'tur. O, Tanrı'ya bir isim vermenin doğru olmadığını düşünür. Ona göre, "... Bir, gerçekte sözle anlatılamaz; hakkında ne söylerseniz söyleyin, herhangi bir şey olduğunu söyleyeceksiniz. Oysa her şeyin ötesinde olan şeyin...adı yoktur," eğer olsaydı "bu ad ondan başka bir şey olurdu; o, bütün şeyler arasında herhangi bir şey değildir ve O'nun hiç adı yoktur; çünkü O'nun hakkında bir süjeden konuşulur gibi konuşulamaz. Yine de mümkün olduğunca, O'nu kendimize anlatmaya çalışıyoruz."⁶⁷ Plotinus, Tanrı'ya bir isim vermekten kaçınmakla birlikte insanın O'nu anlama isteğini de göz ardı etmez. Tanrı'ya isim ya da sıfat atfetmez ancak tümüyle de susmaz. Bu bağlamda şöyle söyler: "Bir, varlığın ötesindedir. Bir, varlığın ötesindedir, demek, O'nun şu ya da bu olduğunu söylemek değildir (çünkü O'nun hakkında hiçbir şey ileri sürülemez); bu, ona bir ad vermek değildir; sadece O'nun şu ya da bu olmadığını ileri sürmektir."⁶⁸ Plotinus, Tanrıyı bilgi ile kavrayamayacağımızı ama kendisi hakkında konuşacak kadar kavrayabileceğimizi bununla birlikte bu konuşmanın da sadece negatif bir yolla mümkün olabileceğini söyler.⁶⁹ Plotinus, Tanrı'nın ne olmadığını söyleyerek O'nu anlama ya da hakkında konuşma eyleminin Tanrı'yı bilme anlamına gelmeyeceğini şöyle izah eder: "O'nu bilenebilir diye düşünürsek, çok olduğunu; bilgi ve düşünce içerdiğini; düşünme ihtiyacı duyduğunu da kabul etmiş oluruz."⁷⁰ Yani Plotinus'a göre Tanrı'nın bilenebilir olması Tanrı'nın doğasına uygun bir durum değildir.

Tanrı'nın özünün bilinemeyeceğini düşünen Augustinus'a göre, Tanrısal mahiyeti kuşatabilecek antropolojik ya da kozmolojik hiçbir nitelik yoktur. O nedenle Tanrı'yı bilme ancak analogik bir bilmedir. Tanrı hakkında kullandığımız tüm önermeler Tanrı'nın doğrudan tecrübe edilmesi ile değil O'nun hakkındaki yargılardan çıkarılmıştır. Bu nedenle Tanrı'yı bütünüyle bilmek mümkün değildir. Bu konuda Augustinus şöyle der: "Tanrım! Sizin, hiçbir özün tanıtamadığı, bu yüzden de tanınması mümkün olmayan bir özünüz vardır."⁷¹ Anselm ise Tanrı'nın doğasının anlaşılmasına müsait olmadığını şöyle ifade eder: "Anlayabileceğim bir Tanrım olsaydı, O'nu asla Tanrı olarak görmezdim."⁷²

⁶³ Moyaert, "On Faith and the Experience of Transcendence: An Existential Reflection on Negative Theology", s. 375-376.

⁶⁴ Ilse N. Bulhof - Laurens Ten Kate, "Echoes of an Embarrassment: Philosophical Perspectives on Negative Theology An Introduction", *Flight of the Gods Philosophical Perspectives on Negative Theology*, ed. Ilse N. Bulhof - Laurens Ten Kate, Fordham University Press, New York 2000, s. 4.

⁶⁵ Deirdre Carabine, *The Unknown God: Negative Theology in the Platonic Tradition Plato to Eriugena* Peeters Press, Louvain 1995, s. 32-33.

⁶⁶ Carabine, *The Unknown God*, s. 34.

⁶⁷ Plotinus, *Dokuzluklar*, çev. Zeki Özcan, Birleşik Yayınları, Ankara 2011, s. 68.

⁶⁸ Plotinus, s. 97.

⁶⁹ Plotinus, s. 69.

⁷⁰ Plotinus, s. 68.

⁷¹ Zeki Özcan, *Agustinus'ta Tanrı ve Yaratma*, Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 142.

⁷² Denys Turner, "Apophaticism, Idolatry and the Claims of Reason", *Silence and the Word: Negative Theology and Incarnation*, ed. Oliver Davies ve Denys Turner, Cambridge University Press, 2004, s. 12.

İbn Sina ise Tanrı'nın sıfatlarından bahsederken, müphem veya analogi olarak çevrilebilecek olan *teşkil* kavramına yer vermekte ve bunu da Tanrı ile yaratılmışların isim ve sıfatlarını birbirinden ayırmak için kullanmaktadır. Başka bir ifadeyle Tanrı'ya atfedilen sıfatların yaratılmışlarından farklı olduğunu yani Tanrı'nın onlara daha mükemmel ve mutlak biçimde sahip olduğunu ifade etmek için kullanır.⁷³ Thomas Aquinas'a göre öncelikli olarak bir Tanrı'nın var olup olmadığını sonra da O'nun nasıl bir varlık olduğunu daha doğrusu nasıl bir varlık olmadığını ele almak gerekir.⁷⁴ Başka bir ifadeyle bizler Tanrı'nın var olduğunu bilebiliriz fakat Tanrı'nın özünün nasıl olduğunu bilemeyiz. Sadece Tanrı'nın ne olmadığını ve kendisinin dışındaki şeylerin O'nunla nasıl ilişkili olduğunu kavrayabiliriz.⁷⁵ Tanrı'nın kavranılamaz olmasının sebebi O'nun kavranabilir olan her şeyin üstünde olması ve her kavrayışı aşmasıdır.⁷⁶ Mesela, insan aklı, taş veya üçgen gibi dünyevi bir şeyi kavradığı zaman, o şeyin özünü her boyutuyla bilir, bu tür şeyler insanın bilme yetisini aşmaz. Ancak tanrısal öz böyle bir şey değildir.⁷⁷ Aquinas'a göre bu dünyada Tanrı'yı bilmenin en mükemmel yolu, O'nun aklımızın kavrayabileceği her şeyin üzerinde olduğunu fark etmektir, böylelikle O'na bir *bilinmeyen* olarak bağlanmış oluruz.⁷⁸ İbn Sina ve Aquinas'ın Tanrı'nın olumlu ifadelerle anlatılamayacağını düşünmelerinin sebebi, insan zihninin ilahi zatı doğrudan kavrama kapasitesinin olmadığıdır. Zira insan zihni sadece maddi nesnelere algılayabilmektedir. Bu nedenle ilahi zatı olumlu sıfatlarla tanımlamak yerine mahlûkatın sahip olduğu sıfatları O'ndan uzak tutarak kısmi bir bilgiye ulaşmak mümkün olacaktır.⁷⁹

İbn Sina ve Aquinas, Tanrı'nın bilinmemesini insan zihninin yetersizliği ile ilişkilendirir. Onlara göre, insan maddi bir varlık olması ve duyu dünyasında yaşaması nedeniyle zihin, kavrayacağı nesnenin maddi nesnesine ihtiyaç duyar ve bu obje olmadan süjenin bilgisine ulaşamaz. Tanrı soyut bir varlık olduğu için zihnin O'nu kavrayacak maddi bir nesnesi yoktur, bu nedenle zihnin Tanrı'nın zatını kavraması mümkün değildir. Her iki filozof da Tanrı'nın ancak negatif teoloji yoluyla kısmen bilinebileceğini söylemişlerdir.⁸⁰ Mesela İbn Sina'ya göre, "Tanrı, birdir" diyen birisi aslında Tanrı'da nicelik ve bölünmeyi olumsuzlamaktadır.⁸¹ İbn Sina'nın olumsal dilin bile Tanrı hakkında gerçekte olumsuz nitelikleri açıkladığı iddiasına bakılırsa negatif dili savunma gerekçesi daha kolay anlaşılabilir.

Yine İbn Sina ve Aquinas'ın, Tanrı'nın doğrudan bilinmeyeceğini düşünmesinin en önemli gerekçelerinden biri de Tanrı'nın mutlak basit oluşudur. Yani Tanrı'nın varlığının, mahiyeti ile özdeş olması ya da varlığından farklı bir mahiyeti olmadığı anlayışıdır. İnsan zihni, varlığı ile mahiyeti farklı olan varlıkları bilmeye yatkındır fakat insandan tamamen farklı olan Tanrı'yı bilmeye veya mahiyetini kavramaya güç yetiremez. Bu nedenle her iki düşünür de zorunlu varlığı hakkıyla bilmenin ve O'nun hakkında kesin konuşmanın mümkün olmadığını ve Tanrı hakkında sadece O'nun var olduğunu söylemenin doğru olduğunu düşünürler. Daha açıkçası zorunlu varlığın bilinmezliğini ima eden ifadeler kullanmasını önerirler.⁸²

⁷³ Mehmet Ata Az, "Avicenna and Thomas Aquinas on the Possibility of Talking about God", *İlahiyat Studies*, 2013, vol. 4, no. 2, s. 161-162.

⁷⁴ Jozef Wissink, "Two Forms of Negative Theology", *Flight of the Gods Philosophical Perspectives on Negative Theology*, ed. Ilse N. Bulhof - Laurens Ten Kate, Fordham University Press, New York 2000, s. 114.

⁷⁵ Gregory P. Rocca, *Speaking the Incomprehensible God*, The Catholic University of America Press, Washington 2004, s. 30.

⁷⁶ Rocca, *Speaking the Incomprehensible God*, s. 40.

⁷⁷ Rocca, *Speaking the Incomprehensible God*, s. 31.

⁷⁸ Rocca, *Speaking the Incomprehensible God*, s. 56.

⁷⁹ Az, "Avicenna and Thomas Aquinas on the Possibility of Talking about God", s. 175.

⁸⁰ Mehmet Ata Az, *İlahi Basitlik Bağlamında Tanrı'nın Bilinebilirliği: İbn Sina ve Thomas Aquinas Örneği*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s. 288.

⁸¹ İbn Sina, *Kitâbü Ş-Şifâ Metafizik*, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005, 2/113.

⁸² Az, *Tanrı'nın Bilinebilirliği*, 294.

Tanrı'nın bilinemeyeceğini öne sürenlerin bir gerekçesi de Tanrı'nın tanımlanamaz olmasıdır. Klasik anlamda tanım, bir varlığın diğer varlıklar ile ortak ve farklı yönlerini ifade eder. Farabi'ye göre, ilk Varlık'ın diğer varlıklar ile ortaklık ve farklılığı olamaz yani Tanrı'nın bir cinsi ve faslı olmayacağı için bir tanımı da olamaz.⁸³ İbn Sina da Farabi'ye benzer şekilde düşünür. Ona göre, Tanrı'nın mahiyeti yoktur, sadece varlığı vardır. Tanrı'nın cinsi ve faslı olmadığı için tanımı da yoktur.⁸⁴ Aquinas da Tanrı'nın tanımlanamayacağını söyler, zira her tanım nesnesini bir kategoriye ya da sınıfa yerleştirir.⁸⁵

Gazali'ye gelirse, Fazlurrahman, Gazali'nin, Allah'ın mutlak mahiyeti hakkında agnostisizmi benimsediğini söyler. Bu anlamda Gazali'nin Tanrı'nın ancak vahiy ile kendisini insana açtığı kadar bilinebileceği görüşüne yer verir.⁸⁶ Gazali'nin şeriat olmasaydı kulların Allah'ı bilmek gibi bir yükümlülüğü olmayacaktı⁸⁷ ve Allah'ın zatını düşünerek değil yarattıklarını düşünerek büyüklüğünü ve gücünü anlayabiliriz⁸⁸ iddiası Fazlurrahman'ın iddia ettiği gibi tam bir agnostisizm anlamına gelmese de kısmi agnostisizmi çağrıştırabilir. Gerek Gazali'nin Allah hakkındaki bilginin vahyin bildirdikleri ile sınırlı olduğu düşüncesi gerek İbn Sina'nın daha çok negatif bir yolla Tanrı hakkında konuşulabileceği düşüncesinden hareketle İslam düşünürlerinin klasik agnostisizmi savunduğunu söylemek doğru değildir. Fakat onların Tanrı'nın mahiyetini bilmeye dair görüşleriyle Dinî agnostisizme yaklaştıklarını söylemek mümkündür.

Rasyonel teolojiyi savunan kimi düşünürler Tanrı'nın diğer varlıklardan bütünüyle farklı olmasına rağmen, bu durumun Tanrı için söylenebilecek her niteliği olumsuzlayabileceğimiz anlamına gelmediğini savunarak negatif teolojiye itiraz eder.⁸⁹ Brian Davies'in deyimiyle bir şeyin sadece ne olmadığını söylemek o şeyin gerçekte ne olduğu konusunda bize hiçbir açık bildirimde bulunmuyor demektir. Dolayısıyla Tanrı'nın sadece ne olmadığını söyleyenin O'nun hakkında bir şey bilmesi ya da anlaması pek mümkün değildir.⁹⁰ Yine Tanrı hakkında sadece olumsuz bir dille konuşulacağı kabul edilirse sonunda kaçınılmaz olarak bilinemez bir noktaya varılacaktır.⁹¹ Tanrı'ya herhangi bir eksikliğin atfedilemeyeceği görüşü ile O'na olumlu hiçbir şey atfedilemeyeceği görüşü arasında epey bir fark vardır. Olumsuz dil, bir anlamda Tanrı'yı agnostik alana dahil etmekte ve "dini dilsiz bırakmaktadır."⁹² Tanrı'yı tanımlamanın veya O'nu bütünüyle kavramanın mümkün olmaması Tanrı hakkında olumlu bir şekilde konuşulamayacağı anlamına gelmez, tıpkı O'nun var olup olmadığı sorusunu sormaktan bizi alıkoymaması gibi.⁹³ Ayrıca Tanrı'ya inanmak için önce "Tanrı nedir?" sorusuna cevap vermek gerekir. Bir Tanrı tasavvuru olmadan, birtakım niteliklere sahip bir Tanrı tasviri yapılmadan yani herhangi bir nitelik atfedilmeyen belirsiz bir Tanrı'ya inanmak nasıl mümkün olacaktır?⁹⁴ Negatif teolojinin, belirsizliğe ya da kısmi agnostisizme yol açacağı endişesiyle eleştirilmesi büyük oranda haklı durmaktadır.

⁸³ Mehmet Sait Reçber, "Farabi ve Tanrı'nın Basitliği Meselesi", *Uluslararası Farabi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Fehrullah Terkan - Şenol Korkut, Elis Yayınları, Ankara 2005, s. 217.

⁸⁴ İbn Sina, *Kitâbü Ş-Şifâ Metafizik*, 2/89, 92.

⁸⁵ Rocca, *Speaking the Incomprehensible God*, s. 31.

⁸⁶ Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ - Mehmet S. Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara 1993, s. 133.

⁸⁷ Gazali, *İtikâta Ölçülü Olmak*, çev. Hanifi Akın, Ahsen Yayınları, İstanbul 2005, s. 226.

⁸⁸ Gazali, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul 1992, 4/797.

⁸⁹ Moyaert, "On Faith and the Experience of Transcendence: An Existential Reflection on Negative Theology", s. 376.

⁹⁰ Brian Davies, *Din Felsefesine Giriş*, çev. Fatih Taştan, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 36.

⁹¹ Turan Koç, *Din Dili*, Rey Yayıncılık, Kayseri 1995, s. 60.

⁹² Koç, *Din Dili*, s. 62.

⁹³ Davies, *Din Felsefesine Giriş*, s. 40-41.

⁹⁴ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açından İman*, IFAV Yayınları, İstanbul 1992, s. 80.

SONUÇ

Dinî agnostisizm, Tanrı'yı bilmeme yönüyle agnostisizme benzerken Tanrı'nın varlığı lehinde kesin bir yargıda bulunması yönüyle ondan ayrılmaktadır. Dini agnostikler, Tanrı'nın, insan bilgisinin ve kavrayışının üzerinde, mutlak, sınırsız bir varlık olması, deliller ile bilinecek ya da kanıtlanabilecek olması, kendisini tanımlamanın mümkün olmaması gibi gerekçeler öne sürerek Tanrı'nın bilinemeyeceğini temellendirmeye çalışmaktadırlar. Negatif teoloji ise Tanrı'nın tanımlanmayacağını ve bilinemeyeceğini düşündüğü için Tanrı hakkında ancak olumsuz bir dil ile konuşulabileceğini savunur. Negatif teolojiyi savunanların temel kaygılarının, Tanrı ile yaratılmışlar arasındaki farkı korumak olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte negatif teolojinin Dinî agnostisizmin bir türü ya da ona yakın bir anlayış olduğu söylenebilir.

Zayıf ve olumsal agnostisizm gibi türlerine bakıldığında agnostisizmden teizme bir geçiş olabileceğini varsaymak mümkünken, güçlü ya da katı agnostisizmden teizme geçişin pek mümkün olmayacağını söyleyebiliriz. Hem agnostik hem de teist pek çok kimse için Tanrı'yı bilme ve mahiyetini kavrama meselesi kolay çözülebilecek bir mesele değildir. İnsanın bilme kapasitesinin sınırlı olması, Tanrı'nın mutlak ve aşkın olması gibi nedenlerle Tanrı'nın, özellikle de mahiyetinin bilinemeyeceğini düşünen bir grup teist kimseye dini agnostik denebilir. Tanrı'ya inanma ile O'nu bilme arasında nedensel bir ilişki olduğunu düşünmeyen Dinî agnostisizmin bilinemezlik ya da kavranamazlıkla birlikte Tanrı inancını sürdürmesi ve bunu savunması kayda değerdir. Başka bir ifadeyle Dinî agnostisizm, bilinemeyen ama inanılması gereken bir Tanrı anlayışını savunması yönüyle, Tanrı'nın varlığı hakkında olumlu ya da olumsuz bir yargıda bulunmaktan kaçınan agnostisizmi aşmak için bir çıkış yolu olarak görülebilir. Ayrıca inanma hadisesinin aynı zamanda kısmi bir bilgisizliği ya da belirsizliği beraberinde taşıdığı varsayılırsa Dinî agnostisizme biraz da mecbur olduğumuz sonucuna varılabilir.

Ancak Dinî agnostisizm ve negatif teoloji birçok açıdan eleştiriye de açıktır. Zira Tanrı'nın aşkın, başka, mutlak, sınırsız olması ve duyu dünyasındaki herhangi bir şey gibi bilinmemesi ya da kavranamaması Tanrı'nın bilinemeyeceği ya da O'nun hakkında sadece olumsuz bir dil kullanılacağı anlamına gelmemelidir. En azından rasyonel çıkarım, tecrübe, his gibi yollarla O'nun hakkında az da olsa bir şeyler bilmek mümkün hatta zorunludur. Yoksa hakkında hiçbir şey bilinmeyen bir şeye yani boşluğa inanma gibi bir duruma düşülebilir. Bununla birlikte dini agnostiklerin ve özellikle de negatif teolojiyi savunanların Tanrı'nın bilinmezliğini desteklemek ya da pekiştirmek gibi bir amacının olduğu da söylenemez. Onların, insan zihninin sınırlı olması ve gündelik dilin Tanrı'yı bilmeye ve O'nun hakkında olumsal bir dil ile konuşmaya müsaade etmediğini düşündükleri için negatif dili bir imkân olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Ancak negatif dil kısmen de olsa agnostisizme yaklaşma potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla böyle bir duruma düşmemek için hem Tanrı'nın varlığı hakkında hem de nitelikleri hakkında en azından bir miktar bilgiye sahip olabileceğimiz varsayımı ve Tanrı hakkında analogik, sembolik, olumsal, tenzihi dil gibi birden çok dile başvurarak konuşmak gerektiği düşüncesi daha makul durmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akgün, Tuncay, "Anthony Kenny'e Göre Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Agnostisizm", *Dergibant*, 2018, c. 6, sayı: 11, ss. 15-33.
- Aydın, Mehmet S., *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, TDV Yayınları, Ankara 1991.
- Az, Mehmet Ata, "Avicenna and Thomas Aquinas on the Possibility of Talking about God", *İlahiyat Studies*, 2013, vol. 4, no. 2, ss. 149-181.
- Az, Mehmet Ata, *İlahî Basitlik Bağlamında Tanrı'nın Bilinebilirliği: İbn Sinâ ve Thomas Aquinas Örneği*, Otto Yayınları, Ankara 2017.
- Bulhof, Ilse N. - Kate, Laurens Ten, "Echoes of an Embarrassment: Philosophical Perspectives on Negative Theology An Introduction", *Flight of the Gods Philosophical Perspectives on Negative Theology*, ed. Ilse N. Bulhof - Laurens Ten Kate, Fordham University Press, New York 2000.
- Carabine, Deirdre, *The Unknown God: Negative Theology in the Platonic Tradition Plato to Eriugena*, Peeters Press, Louvain 1995.
- Dalkılıç, Bayram, *Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Bertrand Russell*, Kendözü Yayınları, Konya 2000.
- Davies, Brian, *Din Felsefesine Giriş*, çev. Fatih Taştan, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Deniz, Osman Murat, *Akıl-İman İlişkisi Açısından Fideizm*, Emin Yayınları, Bursa 2012.
- Gazali, *İhyâ'Ulûmî'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul 1992.
- Gazali, *İtikâta Ölçülü Olmak*, çev. Hanifi Akın, Ahsen Yayınları, İstanbul 2005.
- Greenspan, Louis - Stefan Andersson (ed.), *Russell on Religion: Selections from the Writings of Bertrand Russell*, Routledge Press, London and New York 1999.
- Hepburn, Ronald W., "Agnosticism", *Encyclopedia of Philosophy*, ed. Donald M. Borcher, Thomson Gale, 2. Basım, New York-London 2006.
- Huff, Peter A., *Atheism and Agnosticism: Exploring the Issues*, ABC-CLIO, California 2021.
- Huxley, Thomas Henry, "Agnosticism", *Collected Essays, Science and Christian Tradition*, volume:V, D. Appleton and Company, 1896.
- Huxley, Thomas Henry, *Essays Upon Some Controverted Questions*, Macmillan and Co., London & New York 1892.
- İbn Sina, *Kitâbü's-Şifâ Metafizik*, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Kant, Immanuel, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 1993.
- Kenny, Anthony, *The God of the Philosophers*, Clarendon Press, Oxford 1979.
- Kenny, Anthony, "Agnostisizm ve Ateizm", çev. Yaşar Türben, *Journal of Faculty of Theology of Bozok University*, 2012, c. 1, sayı: 1, ss.161-168.
- Kenny, Anthony, "Bilgi, İnanç ve İman", çev. Tuncay Akgün, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, c. 9, sayı: 1, ss. 213-229.
- Kenny, Anthony, "Bilinmeyen Bir Tanrıya İman", çev. Fatih Topaloğlu, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2013, c. 13, sayı: 2, ss. 229-241.
- Koç, Turan, *Din Dili*, Rey Yayıncılık, Kayseri 1995.
- Laertios, Diogenes, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- McPherson, Thomas, "Religion as the Inexpressible", *New Essays in Philosophical Theology*, ed. Antony Flew - Alasdair MacIntyre, SCM Press Ltd., London 1963.
- McPherson, Thomas, *Philosophy and Religious Belief*, Hutchinson Press, London 1974.
- Moyaert, Paul, "On Faith and the Experience of Transcendence: An Existential Reflection on Negative Theology", *Flight of the Gods: Philosophical Perspectives on Negative Theology*, ed. Ilse N. Bulhof - Laurens Ten Kate, Fordham University Press, New York 2000.
- Oppy, Graham, *Arguing About Gods*, Cambridge University Press, 2006.
- Oppy, Graham, *Atheism and Theism*, Cambridge University Press, 2018.
- Otto, Rudolf, *The Idea of The Holy*, çev. John W. Harvey, Oxford University Press, New York - London 1958.
- Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açından İman*, İFAV Yayınları, İstanbul 1992.
- Özcan, Zeki, *Agustinus'ta Tanrı ve Yaratma*, Alfa Yayınları, İstanbul 1999.
- Özkan, Mehmet Şükrü, "Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Agnostisizm Problemi", *Journal of Turkish Studies*, 2019, volume: 14, issue: 2, ss. 695-716.
- Penelhum, Terence, "Fideizm", *A Companion to Philosophy of Religion*, ed. Philip L. Quinn - Charles Taliaferro, Blackwell Publishing Ltd., Oxford 1999.
- Plantinga, Alvin, "Agnosticism", *A Companion to Epistemology*, ed. Jonathan Dancy - Ernest Sosa - Matthias Steup, Blackwell Publishing, Hong Kong 2010.
- Plotinus, *Dokuzluklar*, çev. Zeki Özcan, Birleşik Yayınları, Ankara 2011.
- Poidevin, Robin Le, *Agnosticism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York 2010.
- Poidevin, Robin Le, "The New Agnosticism", *Agnosticism: Explorations in Philosophy and Religious Thought*, ed. Francis Fallon - Gavin Hyman, Oxford University Press, New York 2020.
- Rahman, Fazlur, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ - Mehmet S. Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara 1993.
- Ray, Matthew Alun, *Subjectivity and Irreligion: Atheism and Agnosticism in Kant, Schopenhauer and Nietzsche*, Ashgate Publishing, 2003.
- Reçber, Mehmet Sait, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2004.
- Reçber, Mehmet Sait, "Farabi ve Tanrı'nın Basitliği Meselesi", *Uluslararası Farabi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Fehrunallah Terkan - Şenol Korkut, Elis Yayınları, Ankara 2005, ss. 213-227.
- Rocca, Gregory P., *Speaking the Incomprehensible God*, The Catholic University of America Press, Washington 2004.
- Russell, Bertrand, *Neden Hıristiyan Değilim*, çev. Ender Gürol, İlike Kitap, İstanbul 1996.
- Russell, Bertrand, *Neye İnanıyorum*, çev. Savaş Kılıç, BGSY Yayınları, İstanbul 2015.
- Steunebrink, Gerrit, "Is Adorno's Philosophy a Negative Theology?", *Flight of the Gods: Philosophical Perspectives on Negative Theology*, ed. Ilse N. Bulhof - Laurens Ten Kate, Fordham University Press, New York 2000.
- Swinburne, Richard, *Faith and Reason*, Oxford University Press, New York 2005.
- Topaloğlu, Aydın, *Teizm ve Ateizm: Tanrıtanımağlığın Felsefi Boyutları*, İZ Yayıncılık, İstanbul 2020.
- Turner, Denys, "Apophaticism, Idolatry and the Claims of Reason", *Silence and the Word: Negative Theology and Incarnation*, ed. Oliver Davies - Denys Turner, Cambridge University Press, 2004.
- Uslu, Ferit, "Agnostisizm", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. 11, sayı: 21, ss. 5-28.
- Wissink, Jozef, "Two Forms of Negative Theology", *Flight of the Gods Philosophical Perspectives on Negative Theology*, ed. Ilse N. Bulhof - Laurens Ten Kate, Fordham University Press, New York 2000.